

KU Leuven
Faculteit Architectuur / Luca
Campus Sint Lucas Brussel

Een domestieke stadswandeling

gebaseerd op negentiende-eeuwse visies en codes

Promotoren:

Koen DEPREZ
Rajesh HEYNICKX

Scriptie aangeboden
door **Elyse-Emily Verstraeten**
in het kader van de masterproef Interieurarchitectuur

Brussel 2013

INHOUD

INLEIDING.....	2
PARC DE SEPT HEURES 1642-2013.....	3
EEN WANDELING ONDERHEVEN AAN GEDRAGSREGELS & CODES.....	4
HOOFDWANDELWEGEN & ZIJWANDELWEGEN.....	6
VAN NON-FICTIE NAAR FICTIE.....	7
Verloren illusies.....	7
De bourgeois & zijn allée	
De bourgeois & een contre-allée	
Van ‘het gewone volk’ tot bourgeois	
Het stadspark.....	9
Flaneren	
Grijze zone	
Van allée naar contre-allée	
De allées & contre-allées van Parc de Sept Heures	
DE NEGENTIENDE-EEUWSE SAMENLEVING.....	11
DE IDEALE SITUATIE.....	12
VAN EXTERIEUR NAAR INTERIEUR.....	13
HET DOMESTIEK STEDELIJK INTERIEUR.....	17
BIBLIOGRAFIE.....	19
BIJLAGEN.....	21

INLEIDING

De aanzet van mijn masterproef, alsook van deze verhandeling, begon in een klein stadje in Wallonie, namelijk Spa. Spa is een klein stadje overgoten met een rijke geschiedenis. De plaats die mij het meest aansprak was Parc de Sept heures, gelegen in het centrum van de stad naast Place Royal.

Mijn observatie bestond in eerste instantie uit het voortvloeien van de beboste bergwand waaraan het park gelegen is, in het park. Het park, bestaande uit twee rechte promenades, vormt een rechtgetrokken versie van de natuurlijk begroeide bergwand.

Door de studie van de geschiedenis van dit park en zijn gebruikers, ben ik me gaan specificeren op het park in de negentiende eeuw, waar er een verschil was in ruimtegebruik door verschillende sociale klassen onder invloed van gedragsregels en codes.

Het park was immers een bekende en zeer uitgesproken wandelplaats voor de inwoners en bezoekers van Spa. Deze wandelingen waren onderhevig aan verschillende gedragsregels en codes welke in deze en de voorgaande eeuwen golden en door de hogere klassen in de samenleving zeer strikt werden nageleefd.

Het al dan niet nauw opvolgen van deze gedragsregels resulteerde dan ook in een duidelijk onderscheid tussen verschillende sociale klassen en het verschil in ruimtegebruik tijdens wandelingen van de verschillende sociale klassen.

Aangezien de negentiende-eeuwse parken en promenades niet enkel gevormd werden door een of meerdere hoofdwandelwegen, maar ook nog bestonden uit zijwandelwegen, ben ik, naast de studie van deze gedragsregels en codes van de hoofdwandelwegen, ook op zoek gegaan naar een manier om de gedragingen en regels in de zijwandelwegen te kunnen documenteren. Literaire representaties uit negentiende-eeuwse romans welke handelden over het onderwerp 'wandelen' vormen hiervoor een interessante bron.

Naast flaneren in het stedelijk interieur bestond er in de negentiende eeuw het idee rond flaneren in een domestiek interieur. Het domestieke interieur, dat zich in deze periode ging manifesteren als een conditie welke geïdentificeerd werd in relatie tot en tegen de stad. Het flaneren binnen het huiselijk interieur werd door verschillende filosofen bestudeerd in relatie tot de stad.

PARC DE SEPT HEURES 1642-2013

In 1642 werd dit park, toen nog een weiland, beschreven als ‘prairie de sept heures’, een open vlakte in de vorm van een theater, beschermd door een omarmende bosrand gelegen aan het water.¹

De verwijzing naar de naam werd in 1669 in het ‘Cosme de Médicis’ aangehaald; ‘ La foule y venait prendre l’air après souper’, de menigte wil er een luchtje scheppen na het avondmaal. De naam, Parc de Sept heures, verwijst dus naar het park waar men na het avondmaal rond zeven uur ging wandelen.²

Rond 1760 werd de overgang van ‘prairie’ naar park gemaakt. Het park bestond uit een promenade bestaande uit twee rijen bomen en werd verder wat aangekleed met struikgewas. De promenade was een viering van het wereldse leven te Spa dat geïnspireerd werd door Parijs, Wenen en Londen. Zo diende de promenade als een decor om dit wereldse leven te verfijnen en aan de inwoners van Spa en al zijn bezoekers te tonen. De schoonheid van een promenade was een belangrijke parameter voor de levenskwaliteit van een stad in die tijd.³ De vormgeving van het park zoals we het kennen vandaag, ontstond rond 1880, toen er naast de natuurlijke promenade een architecturale promenade werd toegevoegd, namelijk de Leopold 2 galerij.

Deze galerij werd in 1880 aangelegd om het welzijn van de gebruikers nog te verhogen. Spa telde, door de aanwezigheid van de thermen en de wereldse charmes die de stad te bieden had, onder zijn bezoekers veel buitenlanders. Zo deed de stad er alles aan om hun verblijf zo aangenaam mogelijk te maken en richtte ze een paviljoen op met een glazen loopbrug, de Leopold 2 galerij, om de wandelaars in Parc de Sept heures bij slechter weer een plezierig onderdak te geven.⁴

Vandaag de dag bestaat het park nog steeds uit deze natuurlijke en architecturale promenade. De natuurlijke promenade, gevormd door twee evenwijdige rijen van bomen en de architecturale promenade gevormd door een evenwijdige staalstructuur. Beide promenades

---

¹ GEORGES-EMILE JACOB, *Rues et promenades de spa: pages d’histoire locale*, Brussel, Editions culture et civilisation, 1983, 447p

² Georges-Emile Jacob

³ ROBERT BECK, *La promenade urbaine au XIXe siècle*, Tours, Université François-Rabelais, 2009, 25p

⁴ L’illustration Européenne, Bruxelles: Impr. Gros, oktober 1878

staan evenwijdig ten opzichte van elkaar en zo vormt de ene promenade de architecturale versie van de andere en omgekeerd vormt de ene de natuurlijke promenade van de andere.

Naast de onderlinge gelijkenis van beide promenades, merkte ik ook de gelijkenis met de beboste bergwand op. De bomen en pilaren van beide promenades kunnen vergeleken worden met de bomen op de bergwand. Door het maken van deze vergelijking kan men het park en de promenades zien als een menselijke structurering van de natuurlijke chaos op de bergwand.

Op de eerste afbeelding in de bijlage, worden zowel de bomen op de bergwand, als de bomen en pilaren van beide promenades, met een 'dot' aangeduid. Op de tweede afbeelding zijn de dots van de promenades op de bergwand geplaatst. Zo ziet men dat de rechtlijnige vormgeving van de promenades zou kunnen deel uit maken van de natuurlijke begroeiing.

(zie bijlage 1)

EEN WANDELING ONDERHEVEN AAN GEDRAGSREGELS & CODES

De reden van vormgeving van het park vind oorsprong in de geschiedenis van de promenades en de negentiende-eeuwse gemeenschap, onderhevig aan verschillende gedragsregels en codes. Deze gedragsregels werden door de bourgeoisie en aristocratie zeer strikt opgevolgd en omvatten specifieke codes welke van toepassing waren op promenades. Het waren ook zij, de bourgeoisie en aristocratie, die te Spa Parc de Sept heures vorm gaven onder het motto 'zien en gezien worden'.

Zoals eerder vermeld golden er in Spa veel wereldse invloeden, voornamelijk vanuit de Europese landen: Frankrijk, Oostenrijk en Engeland. Ook in deze landen waren de gemeenschappen onderhevig aan gedragsregels of codes welke onderling schriftelijk werden verspreid over de landsgrenzen heen.⁵

De oprichting van deze wereldse wandelplaatsen kan verklaard worden door de medische evolutie en nieuwe gevoeligheden voor hygiënische zorgen in de zeventiende eeuw. Sinds het eind van de zeventiende eeuw ontstond er een medisch discours waar het wandelen in de medische wereld werd geïntegreerd. Medici waren ervan overtuigd dat wandelen van belang was voor dagelijkse beweging, een correcte ademhaling en een betere spijsvertering. Vanuit dit discours raadde men aan de wandelplaatsen vorm te geven met brede lanen van bomen voor een betere luchtcirculatie en met fonteinen om een zekere frisheid te garanderen.

---

⁵ LAURENT TURCOT, *Le promeneur à Paris au XVIIIe siècle*, Parijs, Gallimard, 2007, 426p

Bankjes werden geplaatst om de wandelaars een plaats van rust te bieden.⁶ Deze tendens was en is ook duidelijk aanwezig in Parc de Sept heures. De natuurlijke promenade is er zo'n tien meter breed, opgebouwd uit twee rijen bomen, aangevuld met sierlijk gevormde banken. Vandaag de dag wordt deze setting ook aangevuld met lantaarnpalen en vuilnisbakken, allen mooi naast elkaar uitgelijnd naar het voorbeeld van de bomenrijen.

Deze theorieën rond het wandelen ontstonden in de zeventiende eeuw, maar werden pas later verspreid tijdens de achttiende en negentiende eeuw. Ze werden opgenomen door de bourgeoisie die haar kledij ging aanpassen en haar rijtuig inruilde voor comfortabel schoeisel om volop te kunnen genieten van het wandelen. De bourgeoisie beschouwde het wandelen als een simpele recreatieve activiteit, geconditioneerd door hygiënische overtuigingen: "Toujours faire une promenade après diner, cela facilite la digestion". Deze wandelingen werden gekenmerkt door het werkwoord 'tranchiner', wat de dag van vandaag nog steeds verwijst naar het bewandelen van promenades.⁷

Tijdens de achttiende en negentiende eeuw zal het ritueel van het wandelen telkens beschreven en omschreven worden met een zekere finesse en elegantie. Het lichaam wordt het product van een alledaags ritueel op de promenades. De middelen om het ritueel te kunnen uitvoeren zoals houdingen en attitudes; creëren een sociaal onderscheid door de manier waarop het lichaam zich door de ruimte beweegt.⁸

Zo werd de wandeling niet enkel een vorm van recreatie voor de bourgeoisie, maar evolueerde het wandelen naar paraderen en werd de recreatie een manifestatie. Een manifestatie van sociale superioriteit.

*'Om geraakt te worden door de charme van het wandelen moet men beschikken over een zekere mate van cultuur, intellectuele bagage, welke niet iedereen heeft'*⁹

De manier van lopen, de tijd en de plaats van de wandelingen, waren anders voor de verschillende sociale klassen van de stedelijke samenleving, maar ook voor sociale groepen onderling. Er bestonden gedragsregels welke er voor zorgden wie waar en wanneer op de promenades wandelde. Deze gedragsregels, naast de algemene gedragsregels, staan uitgebreid beschreven in *'Les règles de la bien-séance et de la civilité chrétienne'* van M. De La Salle.

---

⁶ ROBERT BECK, *La promenade urbaine au XIXe siècle*, Tours, Université François-Rabelais, 2009, 25p

⁷ ROBERT BECK, *La promenade urbaine au XIXe siècle*, Tours, Université François-Rabelais, 2009, 25p

⁸ LAURENT TURCOT, *Le promeneur à Paris au XVIIIe siècle*, Parijs, Gallimard, 2007, 426p

⁹ ROBERT BECK

Deze boeken boden een ware pedagogie van het lichaam tijdens het lopen aan.¹⁰ Jean Baptiste de la Salle was een priester van de Romeins Katholieke Kerk eind zeventiende, begin achttiende eeuw. Als patroonheilige van de onderwijzers was de la Salle een pedagogisch denker en ligt zijn werk aan de basis van de moderne pedagogie. De combinatie van zijn geloof en opleiding leidde tot de creatie van de pedagogie van het menselijk lichaam in relatie tot het Christelijke geloof. Een goede Christen zag zijn lichaam als een tempel van God en gebruikte het dan ook als dusdanig.

Door deze manifestatie van de bourgeoisie werden de promenades plaatsen waar de ruimte letterlijk ingedeeld en gevormd werd door sociale klassen. Zo was de bourgeoisie letterlijk onderdanig aan de aristocratie en het gewone volk onderdanig aan de bourgeoisie. Als een promenade bewandeld werd door aristocratie, waren de bourgeoisie of het gewone volk niet welkom. Als er bourgeoisie aanwezig was, moesten de lagere sociale klassen van de zijlijn toekijken. Dit leidde er toe dat de promenades bijna uitsluitend door aristocratie en bourgeoisie gebruikt werden en een theater van goede zeden vormde voor het gewone volk. Enkel op zon- en feestdagen ontstond er een bepaalde sociale promiscuïteit. Op deze dagen voegde het gewone volk zich bij de hogere sociale klassen, door deel te nemen aan de parade in een jurk waarvoor de meesten hun hele leven spaarden. Het sparen voor zo'n jurk was voor dames uit lagere sociale klassen, naast het bestuderen van de gedragingen van hogere klassen, een manier om hoger op de sociale ladder te geraken.

HOOFDWANDELWEGEN & ZIJWANDELWEGEN

Parken en wandelwegen uit de achttiende en negentiende eeuw bestonden voornamelijk uit hoofdwandelwegen en zijwandelwegen. In de 'watersteden' uit de negentiende eeuw, waaronder Spa, waren parken, met hun meanderende contre-allées, de zijwegen, de perfecte locatie met de ideale atmosfeer voor hun gebruikers om elkaar op een romantische manier te leren kennen. De centrale promenades, de allées, werden vergeleken met de boulevards in Parijs, waar zien en gezien worden centraal stond. De zijwegen daarentegen waren de plaats waar geliefden konden rekenen op een sociaal aanvaarde privacy. Deze sociaal aanvaarde privacy zorgde er hoogstwaarschijnlijk wel voor dat de gedragsregels in deze contre-allées wel eens verbroken konden worden en sociale normen aan de kant werden geschoven.¹¹

---

¹⁰ ROBERT BECK

¹¹ DESPINE CONSTANT, *Indicateur medical et topographique d'Aix-les-Bains (Savoie)*, Parijs, Masson, 1865, 72p

De zijwegen vormen een ‘grijze zone’ in de sociale codes, een kronkel in de rechtlijnige regelgeving. Deze kronkel vormt een interessant gegeven, maar wordt in geschiedkundige documenten niet of amper beschreven. Om toch een idee te krijgen van wat er zich al dan niet kon afspelen in deze zijwegen, en in Spa specifiek de zijwegen gelegen op de bergwand, vormen literaire representaties interessante bronnen. Deze geven een duidelijk onderscheid weer tussen de gebruiken op de hoofd- en zijwandelwegen. Gedragingen waarop de vormgeving van de wandelwegen een grote invloed had.

VAN NON-FICTIE NAAR FICTIE

Verloren illusies

De eerste literaire representatie, ‘Verloren Illusies’, kan gezien worden als het opus magnum van Honoré de Balzac, welke zelf beschouwd kan worden als één van de invloedrijkste Franse schrijvers uit de eerste helft van de negentiende eeuw. Na de val van Napoleon nam Balzac de pen in de hand om met zijn romans een beeld te schetsen van de maatschappij en toestand van de verschillende sociale klassen in die tijd. Dit maakt zijn werken tot dé uitgewezen representaties om mijn studie op te baseren.

De bourgeoisie & zijn allée

De eerste paragraaf gaat over een wandeling tussen Eve en David. Voor de aanvang van de wandeling wordt de kledij van Eve alvast zeer uitgebreid beschreven: *..., had zijn zuster een roze glanskatoenen jurk met fijne streepjes aangetrokken, haar van stroweefsel gemaakte hoed opgezet en een zijden sjaaltje omgedaan; eenvoudige kleding, die er echter uitzag alsof ze zich had willen uitdossen, zoals bij alle mensen het geval is wier natuurlijke grootheid het geringste versierinkje sterker doet uitkomen.... Der beide geliefden liepen zwiiggend naar de Pont Saint-Anne om zo op de linker Charente-oever te komen...*

Ondanks de referentie naar de eenvoud van de kleding, komt deze zeer rijkelijk en begerenswaardig over. De vrouw wordt binnen deze paragraaf zeer sterk opgehemeld, wat er op wijst dat ze hoogstwaarschijnlijk deel uit maakt van de gegeerde burgerij. Het zwiiggend naast elkaar lopen van beide geliefden wijst erop dat er een zekere spanning heerste tussen hen, al dan niet om hun aan de voorgeschreven gedragsregels te houden, geldende op openbare wandelwegen. Het feit dat de spanning aanwezig is, kan er op wijzen dat Pont Saint-Anne een drukke hoofdwandelweg is.

De bourgeoisie & een contre-allée

Wat verder in het werk kan men een verandering van scène waarnemen. Zo wordt de sfeer tussen beide personages lossier en heerst er duidelijk minder spanning. Deze verandering kan er op wijzen dat de Charente-oever eerder gezien wordt als een zijwandelweg dan een hoofdwandelweg. Een zijweg waar geliefden ongemerkt zij aan zij kunnen wandelen en de romantiek kunnen laten vloeien.

‘Wat een mooie avond!’ zei ze op zoek naar een gespreksonderwerp, ‘De lucht is tegelijkertijd zacht en koel, de bloemen geuren, de hemel is prachtig.’

‘Alles spreekt tot het hart,’ antwoordde David, die probeerde het onderwerp op zijn liefde te brengen door een overeenkomst te suggereren. ‘Mensen die verliefd zijn vinden het oneindig genoeg in de glooiingen van een landschap, in de doorzichtigheid van de lucht, in de geuren die de aarde uitwasemt, de poëzie te ontdekken die hun ziel vervult. De natuur spreekt voor hen.’ ‘En zij maakt ook hun tongen los’, zei Eve lachend. ‘U was erg zwijgzaam toen we door L’Houmeau liepen. Weet u dat ik er verlegen van werd..’

‘Ik vond u zo mooi dat ik sprakeloos was’, antwoordde David onnozel. ‘Ben ik op dit moment dan minder mooi?’ vroeg ze. ‘O nee; maar ik ben zo gelukkig alleen met u te wandelen, dat...’ Hij was zo uit zijn doen dat hij niet verder kon praten en keek naar de heuvels waarover de weg vanuit Saintes naar beneden kronkelde ‘ ...

Ondanks het feit dat de personages zich hoogstwaarschijnlijk alleen of bijna alleen bevinden op de oever en niemand hen kan veroordelen buiten zichzelf, wordt er op een zeer indirecte manier over hun liefde gepraat. Dit kan wijzen op een gegoede afkomst van beide personages, waardoor ze belang hechten aan bepaalde gedragsregels. De beschrijving van de weg ‘al kronkelend over de heuvels’ bevestigt dat de personages zich op een zijweg bevinden.

Van het ‘gewone volk’ tot bourgeois

In de volgende paragraaf wordt beschreven hoe Coralie, de minares van Lucien, hem aankleedt volgens de klederdracht van de burgerij. *Coralie vond het, zoals alle dweepzieke vrouwen, fijn haar afgod mooi aan te kleden; ze gaf al haar geld uit om haar lieve dichter de elegante spulletjes te bezorgen die hij tijdens zijn eerste wandeling in de Tuilerieën zo graag had willen hebben. Lucien kreeg dus prachtige wandelstokken, een mooie toneelkijker, diamanten knopen, ringen voor zijn ochtenddassen, zegelringen en ten slotte een aantal schitterende veste in de bij zijn overige kleding passende kleuren.* Het feit dat Coralie het zich kan permitteren Lucien volledig in het nieuw te stoppen, geeft de indruk dat Coralie deel uit

maakt van de gegeerde burgerij, waarnaast Lucien, die zich deze kledij niet kan veroorloven, eerder deel blijkt uit te maken van het gewone volk. Deze paragraaf bevestigt het paraderen van de bourgeoisie en het observeren door het mensen uit lagere sociale klassen. Het observeren van de bourgeoisie, hoe deze met hun rijkelijke kleding en perfecte houding voorparadeerden. Het lijkt alsof Lucien, door het aangaan van een relatie met Coralie, de kans krijgt om hoger op de sociale ladder te raken door zich net zoals de gegeerde burgerij te kleden en hun gedragingen te imiteren.

Het stadspark

De tweede bron binnen dit onderzoek is de roman ‘Het Stadspark’ van Hermann Grab. De roman werd door deze Tsjechische schrijver in het leven geroepen en gepubliceerd in 1932. Hermann Grab was een christen opgevoed binnen een bourgeois, Joods gezin. Dit resulteerde in een jarenlange vlucht door verschillende landen bij het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog. ‘Het stadspark’ representeert de visie van een jonge adolescent op de maatschappij.

Flaneren

De eerste paragraaf uit deze roman beschrijft één van de vierwekelijkse wandelingen tussen twee gouvernantes en de bijhorende kinderen.

“Miss Florence had altijd veel te bespreken met miss Harrison, daarom moesten Renato en Marianne voor hen uit lopen. Viermaal per week vonden deze wandelingen plaats, op de dagen dat er geen schermles was. Renato moest er dan ’s morgens al aan denken dat hij Marianne zou ontmoeten en hij deed ook zijn best de gesprekken te prepareren die hij met haar zou voeren”.

Renato wil duidelijk indruk maken op zijn wandelcompagnon, Marianne. Hierdoor zal hij zijn gesprekken zorgvuldig voorbereiden aangezien er op hoofdwandelwegen geen plaats is voor impulsiviteit.

“Ondertussen keek zij voor zich uit zonder haar gezicht ook maar even te ontspannen en alleen een haarlok werd af en toe door een windvlaag over haar voorhoofd geblazen en liet des te scherper de onbeweeglijkheid van haar mond, van haar smalle , gewelfde neus uitkomen, als in reliëf op een terracotta”.

De controle over het gehele lichaam, net zoals het gezicht, maakt deel uit van de

uitgeschreven gedragsregels geldend op de promenades.

“ De zuidelijke laan was altijd heel rustig. Je ging er heel graag naartoe, en aan het begin van de wandeling sloegen de kinderen af om de gouvernantes daar ongemerkt heen te loodsen. De laan kronkelde en met de struiken aan weeszijden- ’s winters een dichte warboel van takken- bood zij altijd een verrassende aanblik.”

Een rustig, kronkelend, dichtbegroeid pad. Dit alles wijst op een zijwandelweg. Het speelse van de kinderen komt hier naar boven, net zoals deze paden het speelse, het lossere in volwassenen naar boven brengt.

“Overigens werd ook de zuidelijke laan niet echt gefrequenteerd. De gouvernantes gaven de voorkeur aan de middenallée. Breed en kaarsrecht aangelegd bood die wijd uitzicht, en de andere kinderen en hun gouvernantes waren al op grote afstand te onderscheiden.”

Deze beschrijving verwijst naar een hoofdwandelweg. De eigenschap ‘breed en kaarsrecht’ wijst op het motto ‘zien en gezien worden’, wat aangeeft dat de gouvernantes door iedereen en elkaar gezien wilden worden. Ook maakte de hoofdweg het hen hoogstwaarschijnlijk makkelijker een oogje in het zeil te houden in het belang van de kinderen.

Grijze zone

In de volgende paragrafen bevinden Marianne en Felix zich aan het eind van een hoofdwandelweg. Ze plaatsen zich uit het zicht van de massa en worden letterlijk bevrijd van de spanning welke deze hoofdwandelwegen met zich meebrachten. *“Aan het eind van de hoofdallée, daar waar het grasveld aan de ene kant afhelt naar de kleine vijver, daar waren ze blijven staan. Marianne leunde tegen het lage hek, half zittend, half staand en met haar handen steunend op de bovenrand van het hek. Het was alsof de verlegenheid een dun masker op haar gezicht aan het smelten had gebracht, zodat de lichte roze kleur van haar wangen voor het eerst bloot scheen te liggen. Ook haar ogen waren bevrijd van de dwang zich op de verte te richten en zo kon ze haar blik op Felix laten rusten.”* Door het verlaten van de hoofdweg kunnen de personages zich eindelijk ontspannen. “De dwang zich op de verte te richten” maakte ook deel uit van de geldende gedragscodes welke zeer uitgebreid beschreven stonden in het boek van M.De La Salle.

Van allée naar contre-allée

Aan de hand van deze literaire representaties ontstaat er een zeer duidelijk beeld over wat er zich al dan niet afspeelde in de zijwegen. De gespannen sfeer welke er duidelijk heerste op de hoofdweg, wordt minder uitgesproken eens de personages zich op een zijweg bevinden. Deze paden maken plaats voor humor en ontspanning en creëren, ondanks de vrijwillige opvolging van de strikte regelgeving, ademruimte voor eender welke sociale klasse tijdens de dagelijkse wandelingen.

Het is zeer duidelijk dat de vormgeving van de wandelwegen bepaalt welke regelgeving er al dan niet geldt of alleszins, waar het sociaal aanvaard wordt dat de regelgeving verbroken wordt. De rechtlijnige, open vormgeving van de hoofdwandelweg wijst op de strikte toepassing van de gedragsregels en codes waarnaast de kronkelende, begroeiende zijwegen, plaatsmaken voor een vrijere omgang met de regelgeving. Althans, voor de begeerde burgerij negentiende-eeuwse maatschappij.

De allées en contre-allées van Parc de Sept Heures

Als we dit terugkoppelen naar Spa, vormt er zich een beter beeld van wat er zich in en rondom het park afspeelde. Het feit dat Parc de Sept heures twee zeer uitgesproken hoofdwandelwegen heeft, wijst op de strikte opvolging van de regelgeving door de bourgeoisie. De beboste bergwand kan bekeken worden als de zijwegen welke bij het park horen. De wegen gelegen op de bergwand, geven naast privacy voor de gebruikers, ook een perfecte uitkijk op de twee promenades. Zo konden de gebruikers onopgemerkt de regels minder strikt hanteren en toch uitkijken op de begeerde burgerij welke haar parade van goede zeden opvoerde.

DE NEGENTIENDE-EEUWSE SAMENLEVING

Door de invloed van het medische discours en de recreatieve, manifestatieve functie van de wandelingen, kan men er van uit gaan dat deze op specifieke tijdstippen plaatsvonden. De naam van het park te Spa, Parc de Sept heures, is hiervan een duidelijk bewijs.

De geldende gedragsregels aanvaardden niet dat de lagere sociale klassen zich bij de bourgeoisie voegde op de promenades, wat er wijst er op dat de minder begeerden van de negentiende-eeuwse gemeenschap deze hoofdwandelwegen al dan niet op andere tijdstippen gebruikten. Uit de studie van negentiende-eeuwse romans zou men kunnen afleiden dat het sociaal wel aanvaard werd dat het gewone volk gebruik maakte van de zijwandelwegen op eender welk tijdstip, samen met de hogere klassen.

Desondanks dit grote sociale onderscheid, gelden de zijwegen als belangrijk, al dan niet enige, punt van kruising of interactie tussen verschillende sociale klassen. Het punt waarop het mentale sociale onderscheid al dan niet verkleinds, het punt van mogelijke gelijkheid, het punt van mogelijke harmonie.

Als men kijkt naar de situatie hierboven beschreven, kan men een vergelijking aangaan tussen de negentiende-eeuwse promenades en de negentiende-eeuwse samenleving. Hierbij zou men de hoofdwandelwegen kunnen beschrijven als de burgerij en de zijwandelwegen als het gewone volk. Deze situatie is een situatie welke plaatsvindt op een bepaalde plaats, op een bepaald tijdstip, voor een bepaalde sociale klasse, door strikte gedragsregels bepaald.

DE IDEALE SITUATIE

Het 'ideale' van de situatie staat gelijk met de situatie waar de bepaalde parameters tijd, plaats en sociale klasse bepaald worden door bepaalde gedragscodes. Wanneer deze parameters worden toegepast onder invloed van deze codes, zal dit in het algemeen sociaal aanvaard worden.

Stel, de situatie, Parc de Sept heures, negentien uur, wandeling van de burgerij na het avondmaal. In deze situatie is de tijd, negentien uur, de plaats, de allée in Parc de Sept heures en de klasse, de burgerij. Hiernaast geldt bij dit tijdstip ook de contre-allée als plaats, met het gewone volk als sociale klasse. Binnen deze situatie worden de parameters toegepast onder invloed van de geldende gedragscodes waardoor de situatie algemeen sociaal aanvaard wordt.

De situatie, waarbij de tijd 22uur bedraagt, de plaats de hoofdwandelweg in Parc de Sept heures is en de sociale klassen het gewone volk, zal ook sociaal aanvaard worden, aangezien de burgerij zich op dit tijdstip niet op deze plaats zal bevinden.

Het punt waarop de gedragscodes vervagen, kan ertoe leiden dat de burgerij zich gaat gedragen zoals lagere sociale klassen en visa versa. Dit punt kan samengelegd worden met het punt waar het mentale sociale onderscheid tussen de verschillende sociale klassen verkleint, namelijk de zijwandelwegen. De zijwegen worden op hetzelfde tijdstip gebruikt door zowel de bourgeoisie als het gewone volk van de negentiende-eeuwse gemeenschap. Als we ervan uitgaan dat dit het punt is waar de controle over de verschillende parameters vermindert en hierdoor kan leiden tot een gedragsverandering van zowel burgerij als het gewone volk, kan dit ook leiden tot een verschuiving in belang van beide wandelwegen. Anders gezegd, zouden het misschien de zijwandelwegen moeten zijn die een belangrijke parameter vormen voor het prestige van een stad, eerder dan de hoofdwegen.

VAN EXTERIEUR NAAR INTERIEUR

Naast de sterk uitgesproken tijdgeest van de negentiende eeuw rond het flaneren in parken en promenades, ging het domestieke interieur zich in deze periode manifesteren als een conditie welke geïdentificeerd werd tot en tegen de stad. Hierdoor ontstond binnen de filosofische strekking het concept van wandelen, flaneren, binnen een vertrouwd, domestiek, bourgeois interieur. Deze gedachtegang werd door Soren Kierkegaard, duidelijk beschreven en beleefd. Kierkegaard was een existentieel filosoof welke erin geloofde dat de mens was opgebouwd uit subjectieve waarheden welke het leven meer diepgang geven. Zo is zijn idee van het domestiek wandelen ook gebaseerd op het subjectieve, het innerlijke. Kierkegaards teksten vormde de basis waarop andere filosofen, toen en nu, inpikten om het flaneren binnen een interieur te doorgronden. Het meest duidende tekstfragment om Kierkegaards denken te weerspiegelen luidt als volgt:

“When Johannes sometimes asked for permission to go out, it was usually denied him. But on occasion his father proposed, as a substitute, that they walk up and down the room hand in hand. This seemed at first a poor substitute, but in fact...something quite novel awaited him. The proposal was accepted, and it was left entirely to Johannes to decide where they should go. Off they went, then, right out the front entrance, out to a neighboring estate or to the seashore, or simply through the streets, exactly as Johannes could have wished; for his father managed everything. While they strolled in this way up and down the floor of his room, his father told him all they saw. They greeted other pedestrians; passing wagons made a din around them and drowned out his father’s voice; the comforts in the pastry shop were more inviting than ever”¹²

Kierkegaard was niet de eerste om te schrijven over wandelen binnen het interieur. Zo was er reeds het verhaal ‘*A journey around my room*’ van De Maistre in 1795. De Maistre was afkomstig van Franse bourgeoisie welke in 1751 tot de adelstand verheven werd. Hij keerde zich in 1792 tegen de Franse Revolutie en stond bekend als anti-revolutionair. Volgens De Maistre was deze revolutie de oorzaak van anti-christelijk gedrag en keerde zich in zijn geloof tegen alle vijanden van God. God of de vijand, zwart of wit.

Binnen De Maistres verhaal komt de interieurwandeling tot stand door een gedwongen opsluiting van het personage, wat ook in Kierkegaards context aangehaald wordt. Het

---

¹² Theodor Adorno, *Kierkegaard: Construction of the Aesthetic*, trans. Robert Hullot-Kentor, Minneapolis, MI: University of Minnesota Press, 1989 (1933), p41

ontstaan van deze wandelingen kon enkel plaatsvinden binnen een bourgeois interieur als gevolg van de verzakelijking van de sociale contacten binnen deze kringen. Kierkegaard zelf was een negentiende-eeuwse rentenier, waardoor zijn sociale contacten bijna onbestaande waren. Deze sociale opsluiting binnen zijn domestiek interieur resulteerde in de vervreemding van het subject, Kierkegaard, en het object, de wereld. Een wereld die door de verzakelijking van het bourgeois bestaan enkel gold als een bepaalde grondstof, een materiaal, een object. Het subject, het personage, ging deze wereld weglaten en volledig als object beschouwen, waardoor deze enkel nog een gelegenheid, een plaats, vormde waar handelingen plaatsvonden.

Zo vindt de interieurwandeling plaats in het innerlijke van de bourgeois persoon. Het innerlijke, *the inwardness*, als plaats waar hij of zij niet moet toegeven aan het verlies van de realiteit, maar zijn of haar eigen realiteit beleeft. Zo kwam het interieur naar voren als een omgeving om door te flaneren, een ervaring welke de ‘opgeslotene’ of ‘begrensde’ persoon bevrijdt van zijn begrenstheid. Door het denkbeeldig flaneren ontstaat er een gevoel van expansie, door en door de fysieke grenzen van het interieur heen, waardoor het interieur geürbaniseerd wordt op een denkbeeldige wijze. De wandeling vindt fysiek plaats binnen het interieur, maar in het innerlijke verspreidt deze zich door alle straten van de stad, waardoor het interieur op een denkbeeldige wijze geürbaniseerd wordt.

In de 20ste eeuw gaat de filosoof Theodor Adorno Kierkegaards denken versterken door de interieurwandeling te linken aan de ‘*Objectlessness*’ van het bourgeois interieur in de negentiende eeuw. Theodor Adorno was een Duits filosoof en kritisch denker. Hij richtte een zeer kritische blik op de maatschappij en het kapitalisme.

Net zoals de verzakelijking van het sociale leven binnen de bourgeois kringen de wereld verziekte tot een object, een materiaal, evolueerden gebruiksgoederen onder invloed van de Industriële Revolutie tot objecten, materialen. Goederen verloren hun functie en werden objecten. Dit resulteerde in het opvullen van het bourgeois interieur met functieloze objecten, materialen. Een voorbeeld van een functieloos object was de vensterspiegel. Een spiegel geplaatst aan het raam, waardoor zijn elementaire functie als het weerspiegelen van een gebruiker, evolueerde naar het weerspiegelen en binnenbrengen van de stad binnen het negentiende- eeuwse bourgeois interieur. “ *a characteristic furnishing of the spacious nineteenth-century apartment..The function of the window mirror is to project the endless row*

of apartment buildings into the isolated bourgeois living room; by the mirror the living room dominates the reflected row at the same as it is delimited by it”¹³

Het bourgeois interieur domineert de stad aan de hand van de spiegel, door een beeld van de stad gekadreerd binnen te brengen, maar wordt er tegelijkertijd ook door gelimiteerd. Door de standvastigheid en plaatsgebondenheid van de spiegel, zal de stad zowel verschijnen als verdwijnen binnen het interieur. De spiegel neemt een beeld van de stad in zich op, maar kan het niet vasthouden.

“Historically illusory objects are arranged in it (the interior) as the semblance of unchangeable nature”¹⁴. De functieloze objecten geven een bepaald statisch, materieel karakter aan het interieur. De objecten creëren een omgeving binnen het interieur welke, door het feit dat de objecten functieloos zijn, blijvend wordt.

Volgens Adorno ontstond het dagdromen of de denkbeeldige wandeling, door de illusoire natuur van deze functieloze objecten. Door het verlies aan functie en verhaal, gaat de flaneur de stad, of alleszins zijn beeld hiervan, op deze objecten projecteren, reflecteren, vanuit zijn innerlijke. Dit reflecteren heeft twee betekenissen. Als eerste geeft reflecteren aan om heel dicht bij iets, een object, te komen waar naar we kijken. Als tweede impliceert deze reflectie een houding van afstand, een oneindige afstand voor zover persoonlijkheid betreft. Dit wil zeggen dat men door deze denkbeeldige wandeling en aldus door te reflecteren, één wordt met het object, maar tegelijkertijd gaat men hierdoor afstand nemen van zichzelf. Als het subject flaneert in zijn interieur, verschijnt de wereld enkel via reflectie voor hem door pure innerlijkheid.

Ook Walter Benjamin, een Duitse filosoof uit de 20ste eeuw, pikt in op Kierkegaards en Adorno. Net zoals Adorno's teksten, kunnen de teksten van Walter Benjamin geplaatst worden in de context van het kapitalisme.

Zo ging hij het belang van het materiële van het interieur, de objecten, onderdanig plaatsen aan de gebruiker. Hij zag de plaatsing van deze functieloze objecten binnen het interieur als een bevrijding van deze. Een bevrijding uit de slavernij van een functie te moeten hebben. *“The collector dreams his way not only into a distant or bygone world but also into a better*

---

¹³ Theodor Adorno

¹⁴ Theodor Adorno

one- one in which, to be sure, human beings are no better provided with what they need than in the everyday world, but in which things are freed from the drudgery of being useful."¹⁵

Het was ook Benjamin die de stad ging beschrijven als interieur in zijn essay "The Paris of the Second Empire In Baudelaire". "*The street becomes a dwelling place for the flâneur, he is as much at home among house façades as a citizen is within his four walls. To him a shiny enameled shop sign is at least as good a wall ornament as an oil painting is to a bourgeois in his living room. Buildings' walls are the desk against which he presses his notebooks; newsstands are his libraries; and café terraces are the balconies from which he looks down on his household after his work is done.*"¹⁶ De ervaring hier beschreven, kan bekeken worden als het omgekeerde van Kierkegaards ervaring als rentenier. Kierkegaard stelt zich het interieur voor als een stad en voor Walter Benjamin wordt de stad een interieur. Het verschil tussen beiden is dat voor Benjamin het flaneren door de straten toelaat de stad en zijn inwoners in zich op te nemen als een reeks van beelden. Terwijl Kierkegaards ervaring bestaat het denkbeeldig creëren van deze beelden al dan niet getoetst aan de werkelijkheid.

Van het midden van de negentiende eeuw en later, werd het interieur de meest prominente site van de denkbeeldige ervaring, wat leidde tot de transformatie van de manier van observeren. Deze 'observatiestijl', geassocieerd met de ruimtelijke praktijk van het flaneren, creëerde een bepaalde afstand tussen de observator en de metropool. De afstand welke de flâneur kreeg van de omgeving van de menigte was afgemeten om de situatie te kunnen ervaren als een gedroomde, imaginaire scène, *'to be part of it yet apart from it'*.¹⁷ Dit gevoel van afstand had ook een sociologische dimensie. De relaties op wandelwegen waren beperkt tot een pure visuele relatie. Persoonlijke of vertrouwelijke contacten vonden plaats binnen het interieur. Het opnemen van beelden van de stad door te flaneren was verwant aan de projectie-intenties op de lege, functieloze objecten verzameld in het interieur.

---

¹⁵ Walter Benjamin

¹⁶ Walter Benjamin

¹⁷ DI PALMA, *Intimate Metropolis*, New York, Routledge, 2009, p. 278

HET DOMESTIEK STEDELIJK INTERIEUR

Als we beide ideeën omtrent wandelen, wandelen in de stad en wandelen in een interieur in de negentiende eeuw, gaan analyseren en vergelijken, kunnen we enkele linken leggen tussen beiden. De eerste link die we kunnen maken is de link tussen het paraderen onder zeer strikte gedragscodes op de promenades en het ontstaan van de denkbeeldige wandeling door een bepaalde mentale of fysieke opsluiting in het huiselijke interieur. Men zou kunnen stellen dat de voorgeschreven gedragscodes ook een soort van opsluiting of belemmering creëerden bij de bourgeois flaneurs. Als we er vanuit gaan dat deze flaneurs mentaal en fysiek belemmerd werden door deze codes, kan men stellen dat dit ook aanzet gaf tot het terugtrekken naar het innerlijke, *the inwardness*, wat aanzet zou kunnen geven tot een denkbeeldige wandeling gelijklopend met de effectieve wandeling op de promenades. Zo kunnen we stellen dat, te Spa, de architecturale promenade een vertrouwd stedelijk interieur vormde voor de negentiende-eeuwse bourgeoisie, waar zowel de effectieve als denkbeeldige wandeling plaats kon vinden.

De tweede link die we kunnen leggen is de link tussen de '*objectlessness*' van het interieur en de architecturale promenade van Parc de Sept heures. Zo werd deze promenade ook rijkelijk versierd met functieloze ornamenten, net zoals het bourgeois interieur overgoten werd met functieloze objecten. De aanwezigheid van deze ornamenten vormt zo een rechtstreekse link naar het negentiende-eeuwse bourgeois interieur. Naast het ornament zou men ook de gebruikers van de promenades kunnen zien als functieloze objecten. Door het feit dat de gebruikers onderhevig zijn aan zeer strikte gedragsregels, worden zij, ondanks hun fysiek voortbewegen, statisch binnen het stedelijk interieur. Door het feit dat men weet hoe zij gaan handelen en door het feit dat hun handelingen voorspelbaar zijn, worden ze voor de observator statisch en kunnen ze gezien worden als functieloze objecten welke deel uitmaken van het stedelijk interieur.

De link tussen het stedelijke en domestieke interieur, verwijst naar de basis van deze verhandeling, namelijk de vergelijking tussen de bergwand in Parc de Sept Heures en de promenades in het park; de vergelijking tussen natuur en architectuur, iets wat ook zeer duidelijk aanwezig is binnen het domestieke en stedelijke interieur uit de negentiende eeuw.

De natuur stond centraal en vormde de grootste inspiratiebron voor de vormgeving van het ornament binnen het interieur.¹⁸

Als men zich in voorgaande linken kan vinden, kan men concluderen dat beide activiteiten zich afspeelden in een interieur binnen de stad en dat beide activiteiten, ondanks hun fysieke karakter, denkbeeldig beleefd werden, waardoor er een zekere afstand ontstond tussen de flaneur en de stad. Er heerst aan de ene kant een fysieke afstand tussen de stad en de flaneur, waardoor de stad op een mentale, denkbeeldige manier in het interieur wordt binnengehaald, terwijl er aan de andere kant een mentale afstand bestaat tussen beiden waardoor de stad als interieur ervaren kan worden.

---

¹⁸ EDMUND CATTIER, *Idées d'un bourgeois sur l'architecture*, Brussel, J. Lebègue et Cie, 1891, p242

BIBLIOGRAFIE

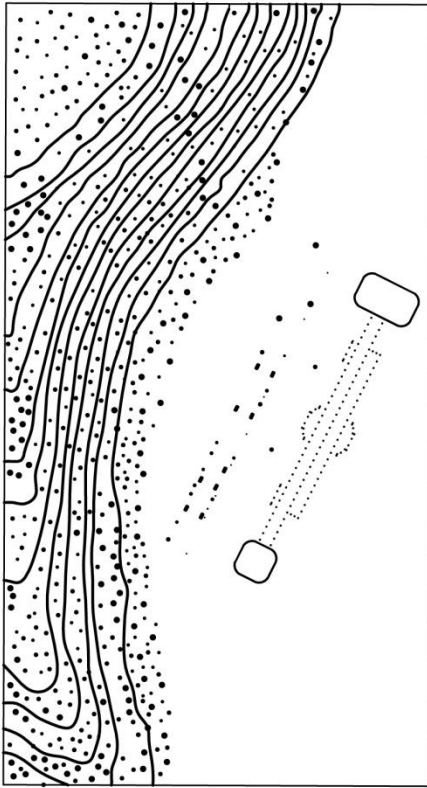
BOEKEN

1. BALZAC DE HONORÉ, *Verloren illusies*, Amsterdam, Amsterdam Van Oorschot,2004,p732
2. DAUBOURG E, *L'architecture intérieure : portes, vestibules, escaliers, antichambres, salons, salles à manger, chambres à coucher, bibliothèques, bureaux de banque et de journaux, devantures et intérieurs de boutique, etc. : ensembles et détails en plans, coupes*, Parijs, Baudry,1876,p8
3. DESPINE CONSTANT, *Indicateur medical et topographique d'Aix-les-Bains (Savoie)*,Parijs,Masson,1865,p72
4. DI PALMA, *Intimate Metropolis*,New York, Routledge,2009,p278
5. EDMUND CATTIER, *Idées d'un bourgeois sur l'architecture*,Brussel,J.Lebègue et Cie,1891,p242
6. GEORGE HENRI, *Petit guide historique de spa*, Spa, Imprimerie hanrion, 1935,p 16
7. GEORGES-EMILE JACOB, *Rues et promenades de spa: pages d'histoire locale* ,Brussel, Editions culture et civilisation, 1983, p447
8. GIOVANNI DELLA CASA, *Le Galatée*, Genève, Geneve, 1615,p619
9. HERMAN GRAB, *Het stadspark*, Amsterdam, Athenaeum Polak & Van Gennep,2000,p102
10. JANE AUSTEN, *Emma*,Hertfordshire, Wordsworth Editions Limited,1992,p378
11. JEAN-BAPTISTE DE LA SALLE, *Les règles de la bienséance et de la civilité chrétienne*, Rome, Maison Saint-Jean-Baptiste de la sale, 1964 (origineel: Troyes, François Godard, 1703),p252
12. LAURENT TURCOT, *Le promeneur à Paris au XVIIIe siècle*,Parijs, Gallimard,2007,p426
13. PASCAL VERBEKEN, *Grand Central Belge: voetreis door een verdwijnend land*, Antwerpen, De bezige bij,2012,p255
14. PIERRE LAFAGNE, *A la decouverte de Spa*, Spa, Vieux coins monuments temples, 1947, ?
15. ROBERT BECK, *La promenade urbaine au XIXe siècle*,Tours, Université François-Rabelais ,2009,25p
16. THEODOR ADORNO, *Kierkegaard: construction of the aesthetic*, Minneapolis, University of Minnesota,1989, p166

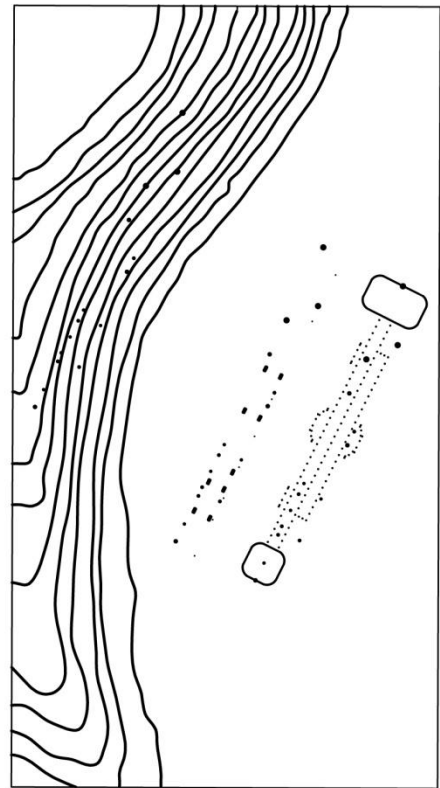
17. VANESSA KRINS, *la patrimoine de spa*, Namur, institute de patrimoine wallon
(ipw), ?,p60

BIJLAGEN

1. Fysieke observatie Parc de Sept heures te Spa, België.

Parc de Sept Heures 2013

Observatie

2. Architecturale promenade Parc de Sept Heures anno 2013

